

Релігія і церква

УДК 94(477.4/5)»1945/1950»:26-67

О. А. Гура

ОБМЕЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЮДЕЙСЬКИХ ГРОМАД НА ЦЕНТРАЛЬНОМУ СХОДІ УКРАЇНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглядаються малодосліджені аспекти державно-церковних взаємин на Центральному Сході України у післявоєнний період. Аналізується політика радянської влади щодо юдейських об'єднань та визначається становище релігійних громад за умов державно-партійного контролю. Автор висвітлює основні форми боротьби державно-партійного керівництва з юдейськими громадами Центрального Сходу України у вказаний період. У статті репрезентовано особливості функціонування виконавчих органів юдейських громад, порядок відкриття синагог, реєстрації служителів культу та об'єднань віруючих. Автор доходить висновку, що основні державно-партійні постанови посилювали повноваження Ради у справах релігійних культів і негативно впливали на функціонування релігійних організацій. У статті вказано, що, незважаючи на штучне стримування реєстрації релігійних громад юдейського віросповідання у післявоєнний період, віруючим удавалося довести своє право на відкриття синагог. До наукового обігу введено окремі невідомі архівні матеріали з історії взаємин держави та релігійних об'єднань.

Ключові слова: *юдеї, юдейські громади, репресії, уповноважений Ради у справах релігійних культів, мін'ян, законодавство про культу, синагога, «двадцятка».*

Із середини 1940-их років поступово відновлюються юдейські громади, відроджується їхнє життя. Через це серед найважливіших завдань, що постали перед державно-партійним керівництвом Радянського Союзу, була боротьба з юдейськими релігійними формуваннями. Тим більше, у другій половині 1940-их років юдаїзм значно активізував свою діяльність, незважаючи на відсутність будь-яких національних громадських об'єднань і культурно-освітніх інституцій, а також тиск з боку влади. Тому дослідження цих об'єднань в означений період є важливим для сучасних науковців.

Розвиток юдаїзму в Україні після Другої світової війни був об'єктом пильної уваги різних дослідників. Щоправда, лєвова частка у вивченні юдаїзму традиційно належала філософам. Історичні та соціологічні дослідження значно відставали, бо науковці повинні були аналізувати ще й особливості партійно-державної політики СРСР щодо юдеїв, а це було неможливим через відсутність доступу до спеціальних документів. Ця обставина позначилася як на радянській, так і на зарубіжній історіографії 1950 – 1980-их років.

Радянська історіографія здебільшого негативно оцінювала роль юдаїзму. В працях таких дослідників як Г. Баканурський [1], М. Белінський [2], Т. Кічко [12], М. Шахнович [27], А. Едельман [28, 29] переважно містилася критика юдейського

віровчення, а такі важливі проблеми, як динаміка розвитку релігійних єврейських громад, напрями їх місіонерської діяльності розглядалися поверхово й тенденційно. Зарубіжна історіографія 1950 – 1980-их років була репрезентована здебільшого працями релігійних авторів (юдейських і християнських богословів) та діячів правозахисного руху. Ці автори не мали доступу до документальних джерел, у більшості розглядали суто теологічні аспекти, тому їхні дослідження не становлять особливої цінності для предметного поля нашої розвідки.

Більш об'єктивну оцінку розвитку юдейських громад (у контексті зазначеної проблеми) зробили сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники: В. Войналович [7], В. Єленський, В. Васильєв [4], С. Пілкінгтон [18], М. Тяглий [19], С. Давидович [8], Я. Хонігсман [21], Л. Бернштейн [3], І. Крейзман [14], М. Членов, І. Зисельс [10], Ф. Винокурова [5], В. Матвеев [15]. У руслі нашої теми (аналізуючи окремі аспекти релігійного буття малих народів України) працюють також А. Колодний [13], Л. Филипович [20], П. Яроцький [11], П. Павленко [17].

Метою статті є показ основних форм боротьби державно-партійного керівництва з юдейськими громадами Центрального Сходу України у післявоєнний період.

Установлення всеосяжного контролю над релігійними процесами вимагало від влади створення спеціалізованих органів контролю. Юдейські громади потрапили під юрисдикцію новоствореної Ради у справах релігійних культів (РСРК) (травень 1944 року). Основним завданням уповноваженого Ради було стримування розвитку релігійних об'єднань, створення перешкод для їхнього нормального функціонування та поступова їх ліквідація. Тобто в Радянському Союзі у формі РСРК з'явився потужний орган, який фактично і навіть юридично керував діяльністю релігійних об'єднань. 1944 рік ознаменував собою початок нового етапу в державно-церковних взаєминах.

За відсутності власного духовного центру юдейські громади і групи віруючих в Україні існували та діяли самостійно, на автономних засадах. Будь-які питання внутрішнього життя громади вирішували через свій керівний орган, служителя культу (рабина), канторів (співців) чи групу осіб, що займалися похованням померлих. Проте абсолютно вільними виборні виконавчі органи релігійної громади не були. Уповноважений у справах релігійних культів, місцеві органи влади й атеїстичний актив постійно тиснули на юдейські об'єднання [7, с. 578].

Особливо гостро в повоєнний період стояло питання реєстрації релігійних об'єднань. Ще в листопаді 1944 року Раднарком затвердив інструкцію щодо порядку відкриття молитовних будинків релігійних культів [22, арк. 7-15]. Вона, зокрема, передбачала таке:

- клопотання віруючих релігійних об'єднань мало бути підписаним не менше ніж 20-ома повнолітніми громадянами із числа місцевих жителів, не позбавлених виборчого права, після чого його треба було надіслати до обласних або крайових виконавчих комітетів рад депутатів трудящих, а також до раднаркомів союзних і автономних республік, де не було обласного поділу;

- уся робота з прийому, обліку й попереднього розгляду заяв віруючих, перевірки документації, складання висновків, входила до компетенції уповноважених ради;

- клопотання віруючих надсилали районні та міські виконкоми без рішення уповноваженого;

- якщо раднаркоми республік (союзних і автономних) та виконкоми (крайові й обласні) вважали за доцільне задовольнити клопотання віруючих, то вони передавали всі матеріали з висновками в РСРК для остаточного розгляду;

- у своїх висновках раднаркоми й виконкоми вказували:

- чи всі члени «двадцятки» повнолітні, мають виборче право, є представниками групи віруючих;

- у якому стані перебуває молитовний будинок і як його використовують;

- коли і за рішенням якого радянського органу цей молитовний будинок було закрито;

- число функціонуючих у районі чи місті молитовних будинків того релігійного культу, до якого належать заявники, і відстань від цих споруд до місця проживання заявників;

- якщо рада погоджувала відкриття, то надсилала своє попереднє рішення до раднаркому СРСР для схвалення;

- після схвалення рада повідомляла своє рішення раднаркому чи облвиконкому; останні реєстрували нову релігійну громаду й оформляли передачу віруючим молитовного будинку;

- якщо віруючим відмовляли, раднаркоми й виконкоми (обласні і крайові) виносили про це вмотивоване рішення;

- якщо на території, де клопотали про відкриття молитовного будинку, проживали представники духовного центру цього культу, то уповноважені з'ясовували й їхню позицію [22, арк. 110].

Отже, закрити молитовний будинок було значно простіше, ніж відкрити. Всі владні повноваження в таких питаннях належали РСРК.

Гостроту проблеми дещо зняла постанова РНК від 28 січня 1946 року «Про молитовні будинки релігійних громад» [6, с. 90]. Вона передбачала надання релігійним центрам і громадам прав обмеженої юридичної особи. Це означало, що громади могли купувати транспорт, виробляти та продавати віруючим предмети культу, будувати і придбавати приміщення для церковних потреб. Церквам дозволяли мати рахунок у банку; зареєстрованим громадам передбачалося виділення державою будівельних матеріалів, хоча й у незначних розмірах [22, арк. 151, 156]. Водночас ця постанова ще більше посилила повноваження РСРК щодо релігійних організацій.

Так, у скрутному становищі діяла юдейська громада міста Полтави, що була зареєстрована у 1945 році. Клопотання її активу про передачу в користування будівлі синагоги на вул. Куйбишева, 13, місцева влада відхилила, пояснивши таке рішення переобладнанням приміщення під протезну майстерню. Іншу синагогу на вул. Гоголя перетворили на їдальню та контору військторгу, тому громада отримала відповідь, що «...задовольнити заявників не має можливості» [9, арк. 6-7]. Урешті-решт, громаду звинуватили у недотриманні законодавства про релігійні культу (в дні «кучки» Я. Шулман продавав вербу) і розпустили в грудні 1952 року [9, арк. 36]. Така ж доля спіткала звернення віруючих Харкова, Кривого Рогу, Богуслава.

У наступні роки подібні питання вирішувалися відповідно до постанови РНК СРСР «Про молитовні приміщення релігійних об'єднань» (січень 1946 року) та листа РСРК при РНК СРСР (квітень 1946 року). Після переобладнання будівель

під молитовні будинки їх мали передавати у власність держави, а не релігійних громад.

Таким чином, антирелігійні заходи радянської влади внеможливіювали відкриття нових синагог і сприяли закриттю існуючих. Кількісне ж скорочення юдейських громад визнавалося найголовнішим та найважливішим завданням [23, арк. 358.]. Так, станом на 1 жовтня 1945 року в Україні було взято на облік 59 діючих синагог. З них лише 5 було відкрито за рішенням Ради у справах релігійних культур. Інші були зареєстровані ще до створення інституту Уповноважених Ради – у другій половині 1944 – на початку 1945 року, під час масового повернення євреїв із евакуації [26, арк. 102-105]. Загалом, упродовж 1946 – першої половини 1947 року, за рішенням союзних органів, було закрито 9 синагог [23, арк. 358].

Особлива увага партійних органів була прикута до боротьби з «націоналістичними проявами» в юдейських громадах. У звіті за 1945 рік уповноважений РСРК П. Вільховий так відреагував на заяву віруючих Києва про відкриття нової хоральної синагоги: «Читаючи дану заяву, складається враження, що вона складена руками людей, далеких від дійсної релігійності, які намагаються використати релігійну громаду не в релігійних цілях» [26, арк. 102-105].

Юдейську громаду Харкова звинуватили у «фіктивній релігійній діяльності», а її керівника Гінзбурга було відсторонено від повноважень. Прояви «нерелігійної діяльності» громад реєстрували і в інших містах Центрально-Східної України.

У контексті багаточисленних ідеологічних кампаній 1944 – 1948 років, набула розмаху і боротьба з міньянами. Найбільш поширеним методом боротьби з власниками будинків, де збиралися віруючі, були адміністративні стягнення у вигляді штрафу чи виселення в інші населені пункти. Обшуки квартир та переслідування служителів культу вважалися звичайною владною процедурою. Максимальною санкцією, що передбачалася адміністративним кодексом УРСР за недотримання законодавства про культу, був штраф у розмірі 100 крб. чи 30 днів виправних робіт. П. Вільховий був схвильований тим, що «в даному випадку питання «грошового штрафу» для цих тузів є абсолютно невідчутним і безкорисним стягненням, яке дає можливість і в подальшому займатися цією дуже прибутковою справою» [24, арк. 131]. Притягнути організаторів міньянів до примусових робіт було неможливо, оскільки всі вони були людьми похилого віку й непрацездатними. Так, М. Неізвесному на той час виповнився 81 рік, Х. Ратушному – 76, Міньковському – 76, Н. Вайнштейну – 70 років [24, арк. 131].

Щоб ліквідувати діючі міньяни у Києві, Дніпропетровську та інших містах України, П. Вільховий запропонував «використати податковий прес, але в більш потужнішому його варіанті». Як приклад, утримувач одного з найбільших міньянів Києва Н. Неізвесний сплатив міськфінвідділу 9 тис. крб., після чого міньяни припинили своє існування.

За активної підтримки органів міліції до організаторів міньянів застосовували також паспортний контроль. Проте, як виявляли масові перевірки, «всі вони прописані на законній підставі і застосувати до них закон про паспортний режим – неможна» [24, арк. 131].

Аналіз архівних документів свідчить про те, що керівників міньянів обирали продумано. Критеріями ставали вік, непрацездатність, дотримання паспортного контролю, що говорить про чітку організацію міньянів та вказує на відсутність

будь-якої стихійності в цьому питанні. Тому єдиною зброєю у боротьбі з об'єднаннями юдеїв стали податковий і адміністративний тиск й обшуки квартир віруючих. Говорити про ефективність «указаних заходів», на думку уповноваженого РСРК, «як радикальних – було зарано».

Таким чином, міньяни, маючи значний вплив на віруючих, не вписувалися у запропоноване московськими кураторами законодавство щодо релігійних культур. Радянське керівництво свідомо надавало їм статус нелегальних релігійних об'єднань і підпільних зборищ, щоб мати підстави для їхньої ліквідації.

Гнітюче враження справляв стан єврейських цвинтарів. Їхнє обстеження у 1945-1946 роках виявило жахливу картину. Так, у Харкові на закритому єврейському цвинтарі було знищено надгробні пам'ятники. У Черкасах на місці поховань ввозили трупи тварин. У Полтаві, Кременчуці кладовища використовували під пасовища [25, арк. 12-14].

Ігноруючи проблеми благоустрою єврейських кладовищ, місцеві органи влади водночас всіляко стримували ініціативи юдейських громад, які прагнули привести могили у належний стан та вшанувати пам'ять полеглих в роки війни. У листі П. Вільхового до міністра внутрішніх справ УРСР Т. Строкача, зокрема, йшлося: «З метою упорядкування кладовищенського господарства вважаємо за необхідне внести наступні пропозиції: ...заборонити місцевим органам передавати кладовища у відання релігійних громад і передачу в оренду приватним особам» [25, арк. 15-17].

Відносини між апаратом Ради та віруючими юдеями були напруженими. Проте, на думку П. Вільхового, там, де «встановився певний контакт» між старшим духовенством і Уповноваженим Ради у справах релігійних культур, де віруючі розуміють «рекомендації» й намагаються «розумно» провадити їх в життя – там Уповноваженому Ради легше всього вести спостереження, вивчення та регулювання релігійного руху [16, с. 16-17]. На груповій нараді уповноважених ради у другій половині 1947 року позитивні відгуки отримав лише Шехтман Іцик, рабин київської громади.

Незважаючи на штучне стримування реєстрації релігійних громад юдейського віросповідання у післявоєнний період, віруючим удавалося довести своє право на відкриття синагог. Наприкінці 40-их років ХХ століття вони з'явилися в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Кіровограді, Полтаві. Інші громади діяли в районних центрах та містечках. У липні 1947 року на території України було зафіксовано 74 діючі релігійні об'єднання, 54 з них зареєстровано уповноваженим ради. Духовне керівництво здійснювали 26 рабинів.

Отже, державно-партійна політика щодо юдейських організацій в Центрально-Східній Україні у повоєнні роки мала такі тенденції:

- стримування процесу реєстрації релігійних громад та обмеження їхньої діяльності;
- закриття існуючих синагог, фабрикація кримінальних справ та арешти служителів культу, віруючих;
- використання адміністративного та податкового тиску на юдеїв;
- поступова ліквідація нелегальних релігійних об'єднань (міньянів).

Список використаних джерел

1. Баканурский Г. Л. Иудаизм и современность / Г. Л. Баканурский. – М. : Знание, 1978. – 64 с.
2. Беленький М. С. Современный иудаизм / М. С. Беленький. – М. : Знание, 1972. – 64 с.
3. Беренштейн Л. Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20-80-е годы XX столетия) / Л. Е. Беренштейн. – К. : Наук.думка, 1996. – 340 с.
4. Васильев В. Ю., Кравченко П. Н., Подкур Р. Ю. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920 – 1937 и 1945 – 1953 гг. – Винница : Глобус-Пресс, 2005. – 383 с.
5. Винокурова Ф. А. Иудейские религиозные общины в условиях антирелигиозной политики в СССР (вторая половина 40 – 50 гг.) (Обзор архивных источников: по материалам госархива Винницкой области) / Ф. А. Винокурова // Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: досвід, проблеми, перспективи – К. : Наук. думка, 2000. – С. 312-313.
6. Вільховий Ю. В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-их – 70-их років XX ст.): дис. ... канд. істор. наук: 09.00.11. «релігієзнавство» (історичні науки) / Ю. В. Вільховий. – Полтава, 2002. – 298 с.
7. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-их років: політичний дискурс / В. А. Войналович. – К. : Світогляд, 2005. – 741 с.
8. Давидович С. Голокост та історики / С. Давидович // Поза межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост – К. : Генеза, 2000. – 182 с.
9. Державний архів Полтавської області, м. Полтава. – Ф. Р-4085. – Оп. 15. – Спр. 6. – 79 арк.
10. Зисельс И. Развитие общинного процесса в Украине / Иосиф Зисельс // Евреи Евразии. – 2002. – №1 – С. 17.
11. Історія релігій в Україні: навч. посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К. : Знання, 1999. – 735 с.
12. Кичко Т. К. Иудаизм без прикрас / Т. К. Кичко. – К. : Изд-во АН УССР, 1963. – 190 с.
13. Історія релігії в Україні: у 10 т. / За ред. проф. А. Колодного / Редколегія: А. Колодний (голова) та ін. // Релігійні меншини України. Т. 7. – К. : Укр. видавн. консорціум, 2011. – 600 с.
14. Крейзман И. Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины // Єврейська історія та культура в Україні: матеріали конференції. – Київ, 8-9 грудня 1994. – К. : Світ знань, 1995. – С. 98 – 103.
15. Матвеев В. І. Сучасний іудаїзм і проблеми єврейської самоідентифікації в Україні / В. І. Матвеев // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення: наук. щорічник / За заг. ред. А. Колодного, М. Новиченка, О. Сагана. – К. : Світ знань, 2003. – С. 101 – 111.
16. Мицель М. Общины иудейского вероисповедания в Украине. – Киев, Львов: 1945 – 1981 гг. / М. Мицель. – К. : Сфера, 1998. – 261 с.

17. Павленко П. Етнічні особливості релігійного буття малих народів України і нові релігійні меншини та рухи / П. Ю. Павленко // Релігія і нація в суспільному житті України й світу / За заг. ред. Л. О. Филиповича. – К. : Наук. думка, 2006. – 287 с.
18. Пилкінгтон С. М. Иудаизм / Пер с англ. Е. Г. Богдановой. – Д. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1998. – 320 с.
19. Тяглий М. Холокостеврейских общин Крыма в документах ГААРК / М. І. Тяглий // Голокост і сучасність. – 2002. – №1. – С. 5 – 12.
20. Филипович Л. О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення / Л. О. Филипович. – К. : Світ знань, 2000. – 333 с.
21. Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Буковины и Закарпатья в 1933 – 1945 гг. / Я. С. Хонигсман. – Львів : Просвіта, 1998. – 312 с.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 19. – 140 арк.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 2. – Спр. 4555. – 394 арк.
24. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 2. – Спр. 4556. – 139 арк.
25. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 45. – 34 арк.
26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч. 1. – Спр. 1640. – 207 арк.
27. Шахнович М. И. Закат иудейской религии / М. И. Шахнович. – Л. : Лениздат, 1965. – 243 с.
28. Эдельман А. И. Иудаизм: прошлое без будущего / А. И. Эдельман. – Ужгород : Карпаты, 1977. – 103 с.
29. Эдельман А. И. Современность и иудаизм / А. И. Эдельман. – Ужгород : Карпаты, 1970. – 96 с.

А. А. Гура

ГРАНИЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИУДЕЙСКИХ ОБЩИН НА ЦЕНТРАЛЬНОМ ВОСТОКЕ УКРАИНЫ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье рассматриваются малоизвестные аспекты государственно-церковных взаимоотношений в Центрально-Восточной Украине в послевоенный период. Анализируется политика советской власти относительно иудейских объединений и определяется положение религиозных общин в условиях государственно-партийного контроля. Освещены основные формы борьбы государственно-партийного руководства с иудейскими общинами Центрально-Восточной Украины в данный период. В статье раскрываются особенности функционирования исполнительных органов иудейских общин, порядок открытия синагог, регистрации служителей культа и объединений верующих. Автор делает вывод, что основные государственно-партийные постановления усиливали полномочия Совета по делам религиозных культов и негативно влияли на функционирование религиозных организаций. В статье отмечено, что, несмотря на искусственное сдерживание регистрации религиозных общин иудейского вероисповедания в послевоенный период, верующие смогли доказать свое право на открытие синагог. В научный оборот введены отдельные неизвестные архивные материалы из истории взаимоотношений государства и религиозных объединений.

Ключевые слова: иудеи, иудейские общины, репрессии, уполномоченный Совета по делам религиозных культов, миньян, законодательство о культах, синагога, «двадцатка».

**LIMITING JEWISH COMMUNITIES ACTIVITY IN THE EAST
OF CENTRAL UKRAINE IN THE POSTWAR PERIOD**

The present article deals with the poorly studied aspects of relations between the state and the church in the East of Central Ukraine in the postwar period. The policy of the Soviet authority towards Jewish communities is analyzed. The status of the religious communities under state-party control is defined. The author depicts the key forms of the state-party authority's struggle against Jewish communities of the Central-Eastern Ukraine during a specific period. The article presents the peculiarities of functioning of the executive bodies in the Jewish communities, the order of opening synagogues, registering cult attendants and believers' communities. The conclusion is made that the key state-party regulations strengthened the power of the Council for the Affairs of Religious Cults and influenced negatively the functioning of the religious organizations.

The article proves that the decline in the number of Jewish communities and closing the synagogues were acknowledged as the most principal and important tasks of the state-party authorities in the struggle against the Judaic communities. The article specifies a series of party bodies' activities concerning the struggle against "nationalist shows" in the Jewish communities and liquidation of minyan. The Soviet leadership purposefully defined the latter as illegal religious societies and underground meetings so that it could have grounds to liquidate them. The author states that ignoring the problems of planning Jewish cemeteries the local authorities at the same time limited the initiatives of Jewish communities that strove to put their graves in proper order and to honor the memory of the fallen in the war. The article indicates that in spite of the artificial restraint in registration of Judaic religious communities in the postwar period the worshippers managed to prove their right to open synagogues.

The author proves that the state-party policy concerning Judaic communities in the Central-Eastern Ukraine in the postwar years had a series of tendencies: the control over registering religious communities and limiting their activities; the closing of existing synagogues, fabrication of criminal cases and arrests of cult attendants and worshippers; the use of administrative and tax pressure; a gradual liquidation of illegal religious societies.

Keywords: *Jews, Jewish/Judaic communities, repressions, a representative of religious cult, minyan, cults legislation, synagogue, "twenty".*

Надійшла до редакції 30 жовтня 2014 року

* * *